

Тетяна Подковенко,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
Західноукраїнського національного
економічного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6027-161X>

КОНЦЕПЦІЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА ГУСТАВА РАДБРУХА

Розглянуто причини відродження концепції природного права в Західній Європі, насамперед у Німеччині, після краху націонал-соціалістичного режиму. Відображено погляди Г. Радбруха на право та принципи права. Проаналізовано формулу Радбруха, його критику етатистського типу праворозуміння. У центрі уваги – «формула Радбруха» як підхід до вирішення конфлікту між правовою стабільністю і справедливістю – елементами теорії вченого про «ідею права», яка також охоплює доцільність.

Ключові слова: справедливість, законне неправо, надзаконне право, природно-правові принципи, ідея права, юридичний позитивізм, формула Радбруха.

Подковенко Т.

Концепция естественного права Густава Радбруха

В статье рассматриваются причины возрождения концепции естественного права в Западной Европе, в первую очередь в Германии, после краха национал-социалистического режима. Излагаются взгляды Г. Радбруха на право та принципы права. В статье анализируется формула Радбруха, критика ученым этатистского типа правопонимания. В центре внимания – «формула Радбруха» как подход к решению конфликта между правовой стабильностью и справедливостью – элементами теории ученого об «идее права», которая также включает и целесообразность.

Ключевые слова: справедливость, законное неправо, надзаконное право, естественно-правовые принципы, идея права, юридический позитивизм, формула Радбруха.

Podkovenko T.

The concept of Gustav Radbruch's natural law

The article deals with the reasons for the revival of the concept of natural law in Western Europe, especially in Germany, after the collapse of the National Socialist regime. G. Radbruch's views on law and principles of law are highlighted.

Gustav Radbruch is a representative of the neo-Kantian philosophy of law, the basic idea of which is the statement that law is a product of human spiritual activity. Neo-Kantians recognized the connection between law and axiology. The philosophical and legal axiom of neo-Kantianism is the position that the basis of legal values is formed by the person with whom the basic legal values are connected: freedom, equality, interest and others. Definitions of law were built on these fundamental concepts.

The focus is on the «Radbruch formula» as an approach to resolving the conflict between legal stability and justice – elements of the scientist's theory of the «idea of law», which also includes the expediency.

The idea of justice, expressed in the famous «Radbruch formula», contributed to the postwar renaissance of the concept of natural law not only in Germany, but became fundamental to all Western European legal thought. In the work «Legal law and illegal law» G. Radbruch uses the neo-Kantian concept of justice as a meaningful element of the idea of law and the essence of the concept of law. Justice itself, its meaning is revealed through the principle of equality; this principle, according to G. Radbruch, is absent in positive legal law, which is a «legal wrong». Reasonable guidelines for legal relations, such as justice and equality, lie in the transcendental understanding of law.

Justice, expediency and legal certainty as legal values are interrelated components of the idea of law, which at the same time can be in a contradictory relationship, conflict, antinomy. Later, G. Radbruch concretized the approach to solving the antinomy of the idea of law – in favor of the priority of justice over legitimacy and expediency.

Gustav Radbruch's philosophical and legal ideas continue to be modern and relevant, teach to think and understand law more deeply. Lawyers' awareness of the main leitmotif – the law must serve justice – will help strengthen confidence in national law. Gustav Radbruch is an outstanding theorist of law, who considered the principle of legal certainty, justice and politics as three fundamental principles of law. Today, the principle of legal certainty is recognized

at the international level as one of the main requirements for ensuring the rule of law. G. Radbruch's formula, according to which a positive law must be declared illegal and its provisions must not be complied with if this law: firstly, clearly and blatantly contradicts the principle of social justice and secondly, destroys the formal equality established by natural law individuals and organizations, and today remains relevant.

Keywords: justice, legal wrong, supra-legal law, natural legal principles, idea of law, legal positivism, Radbruch's formula.

Постановка проблеми. Проблема пошуку ідеальних основ права і держави актуальна для науки та політико-правової дійсності у ХХІ ст. Стрімкий розвиток сучасного світу диктує потребу розробки такого комплексу правових засобів впливу на політичні, економічні, соціальні і духовно-моральні процеси, який забезпечуватиме формування всебічно розвиненої, активної та творчої особистості, належне задоволення приватних, групових і загальних інтересів з метою подолання політико-правового відчуження між людиною і публічною владою. У цьому контексті філософсько-правова рефлексія на різні аспекти розуміння світу права, його ціннісних основ сприяє кращому розумінню сутності цього невід'ємного явища суспільного життя. Такий аксіологічно-антропологічний, сутнісно-змістовний підхід до права дає нам природно-правова концепція права.

Для країн Західної Європи епоха Ренесансу зумовила повернення до основоположних засад концепції природного права, що відбулося після закінчення Другої світової війни. Роздуми про грандіозність злочинів, скоєних проти людства, безсумнівно, вплинули, на відродження – особливо у німецькій та американській філософії права – інтересу до концепцій, що займаються пошуком зразка правової справедливості поза межами статутного права (законодавства). За оцінкою сучасних українських філософів права, «...інтенсивний процес відродження природного права в європейській філософії права був своєрідною відповіддю на засилля позитивізму в філософії та юриспруденції, які, можна сказати, впевнено капітулювали перед обличчям тоталітарної влади» [1, с. 158–159].

Природно-правові концепції розвивають традиції філософського осмислення права і визнають існування поряд з позитивним правом ідеального порядку відносин між людьми. Цей вищий нормативний порядок називають природним правом. Згідно з такими поглядами, закон держави є дійсним і легітимним, якщо він відповідає ідеальному праву. Природно-правова традиція виводить свої фундаментальні принципи із свободи духу, вільної волі та вищої духовної реальності. Школа природного права спрямована насамперед на пошуки особливої реальності права, що не зводиться до реальності державно-владних інституцій [1, с. 158].

Величезна заслуга у відродженні природного права в післявоєнній Німеччині належить всесвітньо відомому німецькому вченому-юристу, філософу права, міністру юстиції Веймарської республіки Густаву Радбруху (1878–1949), чії ідеї були затребувані в умовах демілітаризації, денацифікації та демократизації країни та все ще актуальні сьогодні. Твори Г. Радбруха «Вступ до вивчення права», «П'ять хвилин філософії права», «Законне неправо та надзаконне право», «Основи філософії права», «Філософія права» стали явищем не тільки в німецькій юридичній літературі, а й значною мірою визначили юридичний світогляд вітчизняних теоретиків і філософів права на початку ХХ ст. Після 2-ї світової війни Г. Радбрух виступив прихильником «відродження» природного права, забуття якого будо, на його думку, найважливішою причиною затвердження фашистського режиму та тоталітарної державності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розуміння природи і соціального призначення права, сутності держави, питання співвідношення категорій необхідного, належного, справедливого та багато інших є предметом серйозного наукового аналізу. Пошуки відповідей на ці актуальні питання зумовлюють звернення сучасних науковців до філософсько-правової спадщини. Однією з таких непересічних постатей німецької правової думки є Густав Радбрух. Наукова спадщина Радбруха є предметом дослідження багатьох науковців, зокрема таких, як Ерік Волф, Фрітц фон Гіппель, Конрад Цвайгерт та інших. Філософсько-правові погляди та діяльність Радбруха стали предметом дисертаційних праць, захищених у Німеччині та за кордоном. Роботи Радбруха видані багатьма мовами в Аргентині, Великобританії, Бразилії, КНР, Італії, Кореї, Польщі, Португалії, Росії, США, Франції, Югославії, Японії та Україні [2, с. 37]. Серед сучасних вітчизняних науковців варто виокремити праці В. Бігуна, О. Данильяна, В. Дудченко, С. Полсона, які у своїх дослідженнях відображають життя і наукову спадщину видатного німецького філософа права.

Виклад основного матеріалу. Густав Радбрух є представником неокантіанської філософії права, основоположна ідея якої – твердження, що право є продуктом духовної діяльності людини. Представники неокантіанства визнавали зв'язок права з аксіологією. Філософсько-правовою аксіомою неокантіанства є

положення про те, що основу правових цінностей утворює особистість, з якою пов'язані основні правові цінності: свобода, рівність, інтерес та інші. На цих фундаментальних поняттях вибудовувалися визначення права («право як захищений інтерес», «право як сфера зовнішньої свободи», «право як рівновага між свободою і рівністю»).

Прихильники неокантіанства наголошували на тому, що регулятивні цілі права обумовлюють його природу і зміст. Одночасно з трансцендентальними цілями в праві також діють емпіричні цілі, що впливають на зміст і характер правових норм. Право розглядається як складний феномен, що одночасно відноситься як до сфери причинно обумовлених (телеологічних) явищ, так і є продуктом логічної та етичної діяльності людини. Самостійним питанням у філософії права, багато в чому завдяки вченням прихильників цієї методології, з'явилася тема пошуку ідеальних основ права і держави, що актуальна для сучасної юридичної науки і політико-правової реальності нашої держави.

Основою розуміння права Густава Радбруха є аксіологічна конструкція неокантіанського типу, відповідно до положень якої право може бути зрозуміле тільки виходячи з апіорної ідеї, що визначає його цілі. Ця «ідея права» складається зі «сполучення» трьох основних цінностей: справедливості, доцільності та правової стабільності, вивчення яких і є метою «філософії права» на відміну від «теорії права», яка виконує практичні завдання щодо тлумачення, систематизації чинного права. «Філософії права», за твердженням Г. Радбруха, притаманні аксіоматичний підхід і релятивізм, який вчений оголосив обов'язковою умовою оцінювання не тільки «ідеї права», а й усіх політичних і правових інститутів. «Право може бути зрозумілим тільки в рамках категорій, що відносяться до цінності. Право – це елемент культури, тобто факт, що відноситься до категорії цінності» [3, с. 16]. «Право – писав Радбрух у «Філософії права» (1932), – це те, що відповідно до свого смислу покликане служити ідеї права» [3, с. 86]. Ідея права, яку вчений ототожнював з ідеєю справедливості в широкому розумінні, засновується на трьох правових цінностях, які її реалізують: справедливість (у вузькому розумінні), доцільність і правопевність (або, за іншим перекладом, правова стабільність) (так звана формула Радбруха) [4, с. 81].

Віднісши право до сфери культури, Г. Радбрух визначає його як певну даність, сенс якої – прагнати до ідеї права. Ідея права не може бути нічим іншим, як справедливістю. Водночас він розуміє ідею не в платонівському розумінні як праобрази речей, що інтуїтивно осягаються, а в кантіанському – як поняття про «досконале, до якого можна наблизитися, але неможливо повністю осягнути» [3, с. 8].

На думку автора, «з поняття справедливості випливає, що рівні вимагають рівного ставлення, а різні – пропорційно відмінностям між ними. Але обидва ці питання відкриті: кого потрібно розглядати як рівних або різних і як з ними поводитися? Справедливість визначає лише форму права. Щоб з'ясувати зміст права, необхідно додатково ввести поняття доцільності» [3, с. 64].

Аналізуючи основне питання філософії права про взаємини права і моралі, вчений робить висновок про конфлікт між ними, який витікає із зовнішнього формалізму і владної природи права, з одного боку, і внутрішньої змістовності і переконливого характеру моралі – з іншого. Але вірний своїй концепції примату справедливості, він вбачає одночасно зв'язок між правом і мораллю в тому, що право, наділяючи індивіда суб'єктивними правами, дозволяє йому захищати свою людську гідність і тим самим виконувати моральний обов'язок перед суспільством.

Другою складовою частиною ідеї права є доцільність, коли цілі права досягаються найкращим чином і з максимальною ефективністю. Ставлячи питання про доцільність, Г. Радбрух вказує на неоднозначність відповіді. Відповідь буде лише відносною і її можна отримати завдяки систематичному вивченню різних правових, державних і партійно-політичних поглядів.

Для Г. Радбруха право, завдяки одному зі складових елементів ідеї права – доцільності, безпосередньо пов'язане з різними державно-правовими поглядами, на основі яких він розглядає з різних точок зору взаємовідносини між особистістю і державою та розвиває філософсько-правове вчення про політичні партії, яке не втрачає своєї актуальності і в наші дні, особливо для сучасної України.

Ще однією складовою частиною ідеї права є правова стабільність або безпека, правопевність (Rechtssicherheit). Стабільність права вимагає позитивності права: якщо неможливо встановити, що справедливо, то необхідно ухвалити, що має бути справедливим. Правопевність ідеї права Г. Радбрух розкриває у трьох контекстах: як правова безпека, правова пізнавальність і правова стабільність. Правова безпека, або безпека через право, означає захищеність правом (наприклад, від правопорушень). Правова пізнавальність чи поінформованість означає можливість розуміння правових положень, здатності доведення фактів на засадах чіткого діючого права (а не його значення). Правова стабільність, або непорушність, правонаступ-

ництво, означає незмінність правових положень, що має на меті захист уже діючих положень, їхню зміну лише за вставленою процедурою [3, с. 81].

Ідея справедливості, виражена у знаменитій «формулі Радбруха», сприяла післявоєнному ренесансу концепції природного права не тільки в Німеччині, але стала основоположною для всієї західноєвропейської правової думки. У праці «Законне неправо і надзаконне право» Г. Радбрух використовує неокантіанське поняття справедливості як змістовного елемента ідеї права і сутності поняття права. Сама справедливість, її сенс розкривається через принцип рівності; цей принцип, на думку Г. Радбруха, відсутній у позитивному юридичному праві, який є «законним неправом». Розумні орієнтири для правових відносин (справедливість і рівність) криються в трансцендентальному розумінні права.

Справедливість, доцільність і правопевність як правові цінності – взаємопов'язані компоненти ідеї права, які водночас можуть перебувати у суперечливому співвідношенні, конфлікті, антиномії. Пізніше Г. Радбрух конкретизував підхід до вирішення антиномії ідеї права – на користь пріоритетності справедливості над правопевністю і доцільністю.

Сутність права, на його думку, полягає в справедливості. При цьому він має на увазі не матеріальний, а формальний принцип справедливості, і зміст його розкривається за допомогою принципу рівності [1, с. 164]. Дослідник, як і раніше, переконаний в тому, що право – це воля, яка прагне до справедливості, а справедливість полягає в тому, щоб судити, незважаючи на авторитет, і до всіх підходити з однаковою мірою. Але згодом Г. Радбрух наголошує: «Якщо закони свідомо зневажають волю до справедливості, наприклад, надаючи тій чи іншій особі права людини або відмовляючи в них виключно із сваволі, то в цих випадках подібні закони недійсні, народ не зобов'язаний підкорятися їм, а юристи повинні знайти в собі мужність не визнавати їх правовий характер» [5, с. 375–376].

Густав Радбрух сьогодні відомий ще й тим, що ще у 1946 р. на фоні режиму Гітлера висловив таку формулу: «Конфлікт між законом і справедливістю вирішується як правило таким чином, що переважає позитивний, закріплений державною владою закон навіть за умови, що він є за своїм змістом несправедливим або не відповідним. Однак, якщо протиріччя між законом і справедливістю стане нестерпним, то закон поступається своїм місцем справедливості». Інше трактування звучить так: «При конфлікті між законом і справедливістю суддя повинен приймати рішення всупереч закону і на користь матеріальної справедливості, якщо закон є під питанням або «нестерпно несправедливим» або свідомо спростовує ідею рівності всіх людей, яка закладена в змісті права». І далі вчений конкретизував: «Жоден суддя не може посилатися на закон і засновану на ньому практику, які не тільки неправомірні, а й злочинні. Ми посилаємося на права людини, які стоять вище за все писане права, на невід'ємне і існуюче з незапам'ятних часів право, яке не визнає дію примусових наказів нелюдських тиранів» [3, с. 231].

Г. Радбрух конкретизував поняття «аморальні закони» і став заперечувати обов'язковість таких законів для суддів, тобто суддя володіє правом відмовитися від виконання тих чинних законів, які кричуще несумісні зі справедливістю, фактично повністю її заперечують. Таким законам Г. Радбрух відмовляє у правовій природі, оскільки в них свідомо не визнається рівність, що становить основу справедливості. Привілеї – найлютіший ворог права [6, с. 23].

Вчений наголошував, що там, де з певною інтенсивністю проявляється несправедливість, нормативний акт вже не є правом: «де справедливість переслідується, де рівність, яка є стрижнем справедливості, свідомо відхиляється при прийнятті позитивного права, там важко просто сказати, що акт є лише «несправедливим правом», оскільки він повністю втрачає природу права [7, с. 49–50]. Використовуючи концепцію «рівності», Г. Радбрух мав на увазі первісну рівність усіх людських істот, незалежно від відмінностей майнового, соціального чи етнічного походження, а також здібностей [8, с. 41]. За своїм внутрішнім наповненням такі ідеї вченого наповнені глибоким гуманістичним змістом.

У контексті розгляду правової концепції Г. Радбруха варто звернути увагу на твердження, яким вчений закінчує свою статтю «Законне неправо і надзаконне право»: «Ми повинні прагнути до справедливості, не забуваючи при цьому про її складову частину – правову стабільність, і знову будувати правову державу, у якій значною мірою знайшли втілення обидві ці ідеї. Демократія – безперечне благо, що є великою цінністю. Правова держава є життєво необхідною, як хліб і вода, як повітря. І найкраще, що є в демократії, – так це те, що лише вона одна здатна забезпечити існування правової держави» [3, с. 238]. Такі ідеї науковця на десятиліття випереджали свій час і заклали основи ідеї правової держави і демократії.

Г. Радбрух намагався знайти компроміс між природним правом та правовим позитивізмом. Тому «Радбрух не відкидає тези про чисто вторинну моральну природу справедливості. Формулу Радбруха слід розглядати не тільки як теорію співвідношення визначеності права та його справедливості; теорію спів-

відношення правового позитивізму з класичним природним правом, але також як теорію співвідношення права і моралі» [9, с. 154]

Тлумачення права згідно з філософсько-правовою концепцією Г. Радбруха, показує, що формула, яка становить її основу, не суперечить правовому порядку та його основоположним принципам, але її варто розглядати як його частину, визначену історичними чинниками. Формула Густава Радбруха, як і основна норма Ганса Кельзена, становить основу розуміння права, завдяки якій можливо приймати рішення на основі норм, встановлених як обов'язкові.

Висновки. Незважаючи на минулі майже 90 років, філософсько-правові ідеї Густава Радбруха все ще є сучасними та актуальними, вчать думати і глибше розуміти право. Усвідомлення юристами основного лейтмотиву – право повинно служити справедливості – сприятиме зміцненню довіри до вітчизняного права. Густав Радбрух є видатним теоретиком права, який розглядав принцип правової визначеності, правосуддя і політику як три фундаментальні основоположні засади права. Сьогодні принцип правової визначеності визнаний на міжнародному рівні як одна з головних вимог для забезпечення верховенства права. Формула Г. Радбруха, відповідно до якої позитивний закон має бути визнаний неправим і його положення не повинні виконуватися у випадку, якщо цей закон: по-перше, очевидно і кричущим чином суперечить принципу соціальної справедливості, по-друге, руйнує встановлену природним правом формальну рівність індивідів та організацій, і сьогодні зберігає свою актуальність. Багато дослідників висловлюють варту уваги думку, що Г. Радбрух у деякому сенсі доводить свій релятивізм до логічного кінця, знаходячи в правах людини (тобто в ідеї справедливості, яка їх захищає) щось остаточне й абсолютне, необхідне для будь-якої системи цінностей, іншими словами, релятивізм у нього не є чимось принципово непереборним [10, с. 159]. Це підтверджується тим, що релятивізм, за концепцією вченого, відображає систему безумовних правових принципів, які мають цей релятивізм забезпечити, а саме: демократію, правову державу, незалежність судової влади тощо.

Список використаних джерел

1. Философия права : учебник / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачная, С. И. Максимов и др. ; под ред. О. Г. Данильяна. Москва : Эксмо, 2005. 416 с.
2. Бігун В. С. Густав Радбрух – видатний німецький філософ права. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 33–48.
3. Радбрух Густав. Философия права ; пер. с нем. Москва : Междунар. отношения, 2004. 240 с.
4. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. Київ, 2011. 303 с.
5. Тимошина Е. В. Школа «возрожденного» естественного права / Козлихин И. Ю., Поляков А. В., Тимошина Е. В. История правовых и политических учений : учебник. Санкт-Петербург, 2007. С. 375–376.
6. Поцелуев Е. Л. Ренессанс естественного права после краха национал-социалистического режима. *Вестник РГГУ*. Серия : Юридические науки. 2011. № 8 (70)/11. С. 22–30.
7. Szymaniec P. Amartyi Sena: teoria sprawiedliwosci i jej znaczenie dla filozofii prawa. *Prakseologia*. 2014. № 156. С. 47–77. URL: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-33f89820-b253-405a-8c87-ae83ef325a28> (дата звернення: 12.09.2021).
8. Radbruch G. *Filozofia prawa*. tłum. E. Nowak, Warszawa: Warszawa Wydawnictwo Naukowe PWN. 2009. 408 s.
9. Bieczyński M. Koncepcja sprawiedliwosci Gustava Radbrucha. *Civitas. Studia Z Filozofii Polityki*. 2011. № 13. С. 131–155. URL: <http://czasopisma.isppan.waw.pl/index.php/c/article/view/607> (Last accessed: 04.09.2021).
10. Шавеко Н. А. Идея права по Густаву Радбруху. *Вестник Удмуртского университета*. 2017. Т. 27. Вып. 5. С. 159–164.

References

1. Danylian, O. H., Bairachnaia, L. D. & Maksymov, S.Y. (2005). *Fylosofyia prava [Philosophy of law]*. Moscow: Eksmo [in Russian].
2. Bihun, V. S. (2004). Gustav Radbrukh – vydatnyi nimetskyi filosof prava [Gustav Radbruch is a prominent German philosopher of law]. *Problemy filosofii prava – Problems of philosophy of law, II*, 33-48 [in Ukrainian].
3. Radbrukh, Hustav (2004). *Fylosofyia prava [Philosophy of law]*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya [in Russian].

4. Bihun, V. S. (2011). *Filosofia pravosuddia: ideia ta zdiisnennia [Philosophy of justice: idea and implementation]*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Tymoshyna, E. V. (2007). *Shkola «vozrozhdennoho» estestvennoho prava [School of «revived» natural law]*. Moscow [in Russian].
6. Potseluev, E. L. (2011). *Renessans estestvennoho prava posle krakha natsyonal-sotsyalystycheskoho rezhyma. [The renaissance of natural law after the collapse of the National Socialist regime]. Vestnyk RHHU. Seryia «Iurydycheskye nauky» – Bulletin of the RSUH, 8 (70)/11, 22-30 [in Russian]*.
7. Szymaniec, P. (2014). *Amartyi Sena: teoria sprawiedliwosci i jej znaczenie dla filozofii prava [Amartyi Sena: the theory of justice and its importance for the philosophy of law]. Prakseologia – Praxeology, 156, 47-77. Retrieved from <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-33f89820-b253-405a-8c87-ae83ef325a28> [in Polish]*.
8. Radbruch, G. (2009). *Filozofia prava [Philosophy of law]*. Warszawa: Warszawa Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].
9. Bieczyński, M. M. (2011). *Koncepcja sprawiedliwosci Gustava Radbrucha [Gustav Radbruch's concept of justice]. Civitas. Studia Z Filozofii Polityki – Civitas. Studies in the Philosophy of Politics, 13, 131-155 [in Polish]*.
10. Shaveko, N. A. (2017). *Ydeia prava po Hustavu Radbrukhu [The idea of law according to Gustav Radbruch]. Vestnyk Udmurtskoho unyversyteta – Bulletin of the Udmurt University, 27, 5, 159-164 [in Russian]*.

Стаття надійшла до редакції 17.09.2021.